

УДК 340.15

DOI <https://doi.org/10.32847/ln.2020.12-3.03>

Шевченко Д.А.

к.ю.н.

докторант,

Харківський національний університет внутрішніх справ

ПРАВОВІ ЗАСАДИ УКЛАДЕННЯ ТА РОЗІРВАННЯ ШЛЮБУ В УКРАЇНІ ЗА НОРМАТИВНО-ПРАВОВИМИ АКТАМИ XVIII-XX СТОЛІТТЯ

Постановка проблеми. Актуальність проблем регулювання шлюбно-сімейних відносин і гострота питань, пов'язаних з ними, особливо помітні в нашій країні в умовах значних показників у депопуляції населення, а також, зростання кількості шлюбнорозлучних процесів, збільшення числа позашлюбних дітей та дітей-сиріт і позбавлених батьківського піклування. Ситуація, що склалася в сучасній Україні супроводжується посиленням нігілістичних тенденцій, які отримують своє вираження в криміналізації суспільних відносин, диференціації соціальної структури суспільства, посиленням конфліктності взаємин між представниками різних соціальних груп. Протидіяти подібним тенденціям можна за допомогою досить широкого спектру форм і методів впливу, в тому числі за допомогою зміцнення і стабілізації сімейних відносин. У сфері правового регулювання – це перш за все означає створення «якісного законодавства», яке було б направлене на дієве регулювання шлюбно-сімейні відносини, забезпечення реалізації прав і свобод за допомогою діючих юридичних гарантій, найважливіше місце серед яких відводиться державним гарантіям.

Стан дослідження. Проблеми, що є важливими як у теоретичному, так і в практичному аспектах для осмислення предмету дослідження розглядалися у працях як сучасних українських та зарубіжних фахівців, так і науковців, зокрема такими як В. Б. Авер'янов, Ю. М. Козлов, С. М. Стременовський, Ю. М. Рабінович, М. М. Шевердін, А. Є. Шевченко, Ц. А. Ямпольська, О. Н. Ярмиш тощо. В той

же час, не дивлячись на сталий науковий інтерес до вказаної проблематики, опрацювання та виокремлення особливостей правових засад укладення та розірвання шлюбу в Україні за нормативно-правовими актами XVIII-XX століття належить до малодосліджених тем.

Внаслідок чого, **метою** даної статі є дослідження та комплексний аналіз правових засад укладення та розірвання шлюбу в Україні за нормативно-правовими актами XVIII-XX століття.

Виклад основного матеріалу. Вимога, щоб шлюб відбувався за допомогою церковного вінчання у XVIII столітті не тільки збереглася, а й набула нового підтвердження. Отримуючи відомості про те, що після проведення вінчання наречену віддають заміж за другого і, що вінчання і весілля збігаються або вінчання передує весіллю, а потім повінчані не вважаються чоловіком і дружиною, Синод в указі «Про недозволенність подружжя жити порізно після шлюбопоеднання» від 18 жовтня 1744 року засудив таку практику, так як вважав її недопустимою та такою що нівелює вінчання як визначальний момент в шлюбі [1, с. 559].

У XVIII столітті було підтверджено ще одне правило: обряд вінчання завершувався тільки при особистій присутності нареченого і нареченої. Виняток з цього правила було зроблено в 1796 році лише для осіб імператорського дому при укладанні їх шлюбу з іноземними принцесами. Приймаючи таке рішення, Синод послався на візантійські світські зако-

ни, відповідно до яких чоловік у відсутності від дому свого посилаючись на грамоти, може шлюб створити із дружиною. Синод вимагав, щоб в таких ситуаціях в шлюбних контрактах була позначена довіреність осіб, що вступають у шлюб, бути присутнім замість них при обрядах заручення і вінчання заочно [2, с. 45].

Шлюб міг відбуватися тільки в церкві, за винятком випадків прямої неможливості [3]. На нормативному рівні було підтверджено розпорядження церкви про те, щоб священники, повз церкву, в каплицях нікого не вінчали; а якщо ж де за досить далекою відстанню церква, виявилася в тому необхідна потреба, то залишається на власний розгляд тих єпархіальних преосвящених архієреїв. Шлюб міг відбуватися тільки в своїй приходській церкві [4, с. 8]. При укладанні шлюбу про це повинен був бути зроблений запис в метричну книгу. Метричні книги з'явилися ще в XVII столітті, де повинні були записувати імена обвінчаних, хрещених і померлих парафіян. Раніше дата вінчання записувалася в вінцеву пам'ять, але згодом було вказано, що всім священникам держати в усіх церквах записні чотири книги, і веліти записувати, хто з ким поєднується в шлюб і хто у кого і чий приймач в хрещенні буває тощо [5, с. 29].

Однак метричні книги практично не велися, а наявні – являлись рідкістю. Популярність метричних книг, мабуть, була настільки мізерною, що уряд, віддаючи розпорядження про обов'язкове закладення метричних книг у всіх церквах в указі навіть не згадав про постанову церковного собору XVII століття. В обов'язки єпархіальних архієреїв ставилося щорічне надання в Синод відомостей з інформацією про народжених, померлих і вступивших в шлюб [6, с. 4]. Згодом Синод, навіть розробив єдину форму ведення метричних книг і підтвердив необхідність пересилання єпархіальними архієреями в столицю спеціальних табелів з цих книг [7, с. 19].

Метричні книги повинні були вестися в двох примірниках – один для надання в Синод, інший для зберігання в церкві. Записи про народжених, одружених, що вийшли за-

між, померлих слід робити негайно після вчинення факту. Заборонялося вносити виправлення і робити будь-які підчистки. Про тих, що вступають в шлюб записувалося: ім'я та прізвище нареченого і нареченої, дата вінчання, ім'я та прізвище поручителів – свідків вінчання, ім'я священника, який вчинив обряд вінчання. У 1764 році була встановлена нова форма ведення записів – табелі. У них більша увага повинна була приділятися сімейним станам осіб напередодні вінчання і обов'язково зазначалося, в який за рахунком шлюб вступали наречений і наречена [8, с. 19].

Незважаючи на існування вимоги щомісячного звіту з наданих та встановлених табелів і наявність детальних вказівок про правила заповнення метричних книг, парафіяльні священники вели їх вкрай нерегулярно. Синод, вбачаючи таке недбальство, прагнув уніфікувати метричні записи, або хоча б отримати їх з єпархій. У Синодських указах неодноразово підкреслювалася недбалість щодо дотримання термінів надсилання відомостей. Парафіяльний священник, отримуючи метричні книги з консисторій або духовних правлінь, повинен був після їх заповнення відіслати в ті місця, звідки їх отримує; а саме зберігати їх за печаткою суддівського розпорядження, що ці метричні зошити повинні служити достовірними довідками про шлюб. Однак священники, будучи часом малограмотними, вінчаючи весілля без виконання всього запропонованого ритуалу, не хотіли займатися обтяжливою і малоцікавою справою – записувати факт вінчання. При цьому архієпископи практично не могли впливати на парафіяльних священників, так як в їх підпорядкуванні знаходилося безліч парафій, і їм рідко вдавалося виїжджати на місце. Попівські старости при цьому (за домовленістю або за винагороду) могли також виявитися безсилими проти непокори священнослужителів. Всі заклики Синоду до дотримання положень указів ні до чого не приводило. Синод погрожував всіх неслухняних «жорстко оштрафувати», але навряд чи загроза досягала мети, так як через майже

два десятиліття після указу Синод знову зіткнувся з фактами не надісланих відомостей з єпархій. А коли Катерина II зажадала надати дані про кількість шлюбів, число народжених і померлих, з'ясувалося, що відомості є тільки з дев'яти єпархій, тобто менш, ніж з половини підлеглих Синоду єпархій, а з інших ще й досі не складені [9, с. 33].

Відтак, Синод зажадав, щоб консисторії взяли священників під варту і містили там до тих пір, поки вони не «складуть» необхідні документи. Не складно здогадатися, якого роду відомості могли надати священники, перебуваючи під вартою, якщо вони своєчасно не робили записів у метричних книгах. А отже, саме метричні книги були аж до ХХ століття на українських землях були єдиним достовірним джерелом встановлення року народження, числа народжених та померлих, наявності факту вінчання і кількості раз вступу однією особою в шлюб і без них неможливо було дотримання цілого ряду умов укладення шлюбу. Тому, незважаючи на те, що парафіяльні священники не поспішали міняти свої звички, у ХVІІІ столітті з'явилися обставини, які породжували відступ від основного правила укладення шлюбу – церковного вінчання. Приводом для цього послужило рішення 1721 року щодо дозволу православним християнам вступати в змішані шлюби – шлюби з християнами інших конфесій. Це нововведення було пов'язано з тим, що після закінчення Північної війни Петро I розраховував поселити полонених шведів в Сибіру і залучити їх до освоєння цього краю. Природно, що при таких умовах виникало питання про створення колишніми військовополоненими сімей. Однак за діючими законами вони не могли вступити в шлюб з православними, не прийнявши попередньо православну віру. Тому було встановлено нове правило: християнин іншої конфесії має право вступити в шлюб з православним, давши підписку, що він не буде примушувати православного чоловіка приймати свою віру і зобов'язується виховувати дітей в православ'ї [10].

Ще одним приводом для відступу від обов'язковості церковного вінчання послужив церковний розкол. Сповідування розкольників державою не визнавалося, а також не визнавалися і шлюби розкольників між собою, укладені без дотримання традиційних вимог: природно, що оформляючи шлюби, розкольники вінчалися. У зв'язку з широким розповсюдженням розкольників і переходу на його бік великої кількості підданих держава не могла ігнорувати положення, що виникли і відмовитися від регулювання шлюбного права розкольників: шлюб був основою багатьох юридичних відносин, в тому числі і права спадкування, а випустити з-під контролю праввідносини майнової сфери держава не бажала.

За Петра I, під час розквіту розкольників, питання про визнання шлюбів розкольників набуло особливої гостроти. В історико-правовій літературі оцінка відносини Петра до його вирішення досі залишається дискусійною, але її аналіз дозволяє віднайти такі факти як те, що у першій половині ХVІІІ століття було визначено, що із розкольників, що одружуються таємно, не в церкві, потрібно брати плату: по три рубля з людини. Примітно, що якщо наречений або наречена були багаті, то сума зростала. Фактично, таку процедуру можна вважати як стягнення державою мита з неосвячених церквою шлюбів між розкольниками.

У ХVІІІ столітті з'явилася й інша форма здійснення законного шлюбу без церковного вінчання, яка відносилася до осіб нехристиянського віросповідання, наприклад вчинення шлюбу у євреїв, мусульман і буддистів було надано їх духовним особам – равінам, муллам і ламам, а цивільно-правові наслідки такого шлюбу розглядалися судом. При визначенні умов здійснення шлюбу важливим залишалось встановлення віку вступу в шлюб. Питання про вік молодят в ХVІІІ столітті вирішувалося окремим указом, який закріплював віковий ценз для чоловіків в 20 років, для жінок – в 17 років, причому, варто зауважити, що саме в даний період було скасовано візантійську

норму права про можливість укладення шлюбу в більш ранньому віці.

У 1774 році Синод наказував духовенству, укладаючи шлюб, мати інформацію про те, що вступаючі у шлюб юнаки мали не менше 15 років, а дівчата – 13 років. Швидше за все це було не введення нового шлюбного віку, а неточне цитування норм канонічного права, або навмисне перекручування норми з метою знайти компроміс з населенням, поданий таким чином, ніби Синод не пішов на пом'якшення канонічних установлень. Але вік, визнаний указом Синоду 1774 року, вже в ХІХ столітті розглядався як надмірно низький: в 1830 році не церковним, а державним законом був встановлений новий віковий ценз [10]. Бажаючи вберегти вірнопідданих від тих відомих з досвіду шкідливих наслідків, котрі відбуваються від поєднання шлюбів між неповнолітніми, заборонено було священикам відтепер надалі вінчати шлюби, якщо наречений і наречена не досягли ще: перший вісімнадцяти років, а остання шістнадцяти років, – було записано в іменному указі Синоду від 19 липня 1830 року [11, с. 270].

Якщо шлюб укладався з особою, яка не досягла шлюбного віку, встановленого світським законодавством (16 і 18 років), але досягла канонічного шлюбного віку (15 і 12 років), то подружжя розлучалися до настання віку, передбаченого світським законом [10]. Після цього вони могли знову висловити свою волю і продовжувати шлюб, який визнавався дійсним. Неповнолітній чоловік після досягнення повноліття мав право вимагати визнання шлюбу недійсним. Якщо позивачем у такому разі виявлявся чоловік, то його вимоги могли бути задоволені лише за умови, якщо шлюб не мав наслідком вагітності дружини. Верхня вікова межа вступу в шлюб формально передбачена не була. За словами

окремих представників влади, людина може бути в силах тільки до вісімдесяти років, так як праця і хвороба хилить до смерті людини, а не до множення роду людського. Відтак, з приводу даного одруження був зроблений висновок, що наречена схилила не для співжиття і піклування старця, а бажаючи кінця його і отримати маєток.

Висновок. Таким чином, можна зробити висновок, що у ХІХ столітті недотримання законодавства про шлюбний вік розглядалося як порушення вже не тільки цивільного закону, але і кримінального, відтак за вступ у шлюб раніше або пізніше встановленого віку наречений і наречена, батьки, опікуни або старші родичі, яким було відомо про такі обставини піддавалися тюремному ув'язненню на термін від двох до чотирьох місяців, або арешту [27].

Питання про пропорційність віку нареченого і нареченої не знайшло відображення ні в стародавніх, ні в візантійських, ні в будь-яких інших нормах позитивного права. Хоча в період знаходження українських земель у складі Російської імперії таке питання постійно виникало і обговорювалось, внаслідок того, що Синод отримував інформацію відносно того, що в окремих губерніях, малолітні сини років 8, 10, 12 одружують і беруть у шлюб дівок років по 20 і більше, з якими свекри їх багато впадають в кровозмішення, за що багато з них до смерті засуджено. Окрім того, архівні матеріали свідчать й проте, що селянки визнавалися судом винуватими в умисному вбивстві своїх дванадцятирічних чоловіків з метою заволодіння їх майном. Відтак, Синод у своєму розпорядженні вказував священно- і церковнослужителям не вінчати наперекір святих правил малолітніх з «віковими дівками», а в разі невиконання такого правила – священики і церковники позбавлялися свого звання, а шлюб підлягав розірванню.

Анотація

Наукова стаття присвячена дослідженню та комплексному аналізу правових засад укладення та розірвання шлюбу в Україні за нормативно-правовими актами XVIII-XX століття.

З урахуванням доктринального дослідження констатовано, що актуальність проблем регулювання шлюбно-сімейних відносин і гострота питань, пов'язаних з ними, особливо помітні в нашій країні в умовах значних показників у депопуляції населення, а також, зростання кількості шлюборозлучних процесів, збільшення числа позашлюбних дітей та дітей-сиріт і позбавлених батьківського піклування. Ситуація, що склалася в сучасній Україні супроводжується посиленням нігілістичних тенденцій, які отримують своє вираження в криміналізації суспільних відносин, диференціації соціальної структури суспільства, посиленням конфліктності взаємин між представниками різних соціальних груп. Протидіяти подібним тенденціям можна за допомогою досить широкого спектру форм і методів впливу, в тому числі за допомогою зміцнення і стабілізації сімейних відносин. У сфері правового регулювання – це перш за все означає створення «якісного законодавства», яке було б направлене на дієве регулювання шлюбно-сімейні відносини, забезпечення реалізації прав і свобод за допомогою діючих юридичних гарантій, найважливіше місце серед яких відводиться державним гарантіям.

Акцентовано увагу на тому, що у XIX столітті недотримання законодавства про шлюбний вік розглядалося як порушення вже не тільки цивільного закону, але і кримінального, відтак за вступ у шлюб раніше або пізніше встановленого віку наречений і наречена, батьки, опікуни або старші родичі, яким було відомо про такі обставини піддавалися тюремному ув'язненню на термін від двох до чотирьох місяців, або арешту.

Питання про пропорційність віку нареченого і нареченої не знайшло відображення ні в стародавніх, ні в візантійських, ні в будь-яких інших нормах позитивного права. Окрім того, архівні матеріали свідчать й проте, що селянки визнавалися судом винуватими в умисному вбивстві своїх дванадцятирічних чоловіків з метою заволодіння їх майном. Відтак, Синод у своєму розпорядженні вказував священнослужителям і церковнослужителям не вінчати наперекір святих правил малолітніх, а в разі невиконання такого правила – священники і церковники позбавлялися свого звання, а шлюб підлягав розірванню.

Ключові слова: шлюб, сім'я, шлюбно-сімейні відносини, сімейні правовідносини, подружжя, майнові права подружжя, немайнові права подружжя, майнові відносини подружжя.

Shevchenko D.A. Legal bases of marriage and divorce in Ukraine according to normative legal acts of the XVIII-XX centuries

Summary

The scientific article is devoted to the research and complex analysis of the legal basis of marriage and divorce in Ukraine according to the regulations of the XVIII-XX centuries.

Taking into account the doctrinal study, it was stated that the urgency of the problems of regulation of marital and family relations and the severity of related issues are especially noticeable in our country in terms of significant depopulation, as well as increasing the number of divorce proceedings, increasing the number of illegitimate children and orphans and children deprived of parental care. The current situation in modern Ukraine accompanied by the strengthening of nihilistic tendencies, which are expressed in the criminalization of social relations, the differentiation of the social structure of society, the increasing conflict of relations between representatives of different social groups. Such tendencies counteracted by means of a wide range of forms and methods of influence, including by means of strengthening and stabilization of family relations. In the field of legal regulation, this primarily means the creation of "quality legislation", which would be aimed at effective regulation

of marital and family relations, ensuring the realization of rights and freedoms through existing legal guarantees, the most important of which is state guarantees.

Emphasis is placed on the fact that in the XIX century non-compliance with the law on marriage age was considered a violation not only of civil law but also criminal, so for marriage earlier or later than the established age of the bride and groom, parents, guardians or older relatives who were it is known that such circumstances were subject to imprisonment for a term of two to four months, or arrest.

The question of the proportionality of the age of the bride and groom reflected in the ancients, or in the Byzantine, or in any other norms of positive law. In addition, archival materials show, however, that the peasants found guilty by a court of premeditated murder of their twelve-year-old husbands in order to seize their property. Thus, the Synod instructed the clergy and clergy not to marry in violation of the sacred rules of minors, and in case of non-compliance with such a rule – priests and clergy deprived of their titles, and the marriage was subject to dissolution.

Key words: marriage, family, marital and family relations, family legal relations, spouses, property rights of spouses, non-property rights of spouses, property relations of spouses.

Список використаних джерел:

1. Левицкий О. И. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI-XVII веках. *Русская старина*. 1880. № 11. С. 549-574.
2. Червоний Ю. С. Некоторые вопросы регулирования отношений собственности по проекту ГК Украины. *Вісник Університету внутрішніх справ*. Харків, 1999. № 6. С. 45–49.
3. Свод законов Российской империи, издание 1857 года. Санкт-Петербург : Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857.
4. Сквирський сирітський суд, м. Сквир Сквирського повіту Київської губернії. *ДАКО* (Державний архів Київської області). Ф. 1052. Оп. 11. Спр. 1.
5. Блισταвицький дитячий будинок Київського обласного відділу народної освіти, с. Блισταвиця Бородянського району Київської області. *ДАКО* (Державний архів Київської області). Ф. Р-4915. Оп. 4. Спр. 18.
6. Богодухівське духовне правління. *ДАХО* (Державний архів Харківської області). Ф. 571. Оп. 1. Спр. 9.
7. Богуславське духовне повітове училище, м-ко Богуслав Канівського повіту Київської губернії. *ДАКО* (Державний архів Київської області). Ф. 881. Оп. 3. Спр. 1.
8. Богодухівський волосний виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (волвиконком). *ДАХО* (Державний архів Харківської області). Ф. Р-452. Оп. 1. Спр. 1.
9. Цатурова М. К. Три века русского развода (XVI – XVIII века). Москва : Логос, 2011. 288 с.
10. Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание третье: С 1 марта 1881 года по 1913 год : В 33-х т. Санкт-Петербург : Гос. тип., 1885-1916. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/3571-polnoe-sobranie-zakonov-rossiyskoj-imperii-sobranie-tretie-c-1-03-1881-g-po-1913-g-v-33-h-t-spb-pg-1885-1916>.
11. Суворов Н. Учебник церковного права. Ярославль : Типо-лит. Г. Фальк, 1890. 531 с.